

Kamal ABDULLA
akademik

Dante onları cəhənnəmdə yerləşdirirdi...

(*"Əvvəl-axır yazılanlar" silsiləsindən*)

Biz çox tez-tez şəxsiyyət və yaradıcılıq haqda, özü də ağızdolusu danışmağı sevirik. Cidd-cəhdlə sübut eləməyə çalışırıq ki, bu iki məqam bir-birini tamamlayır və hökmən bir-birinin yanında olmalıdır. Amma bir məsələ dəxi var. Yaradıcılığına şəxsiyyəti bucağından, özü də nakam taleyi ilə bağlı lazım olandan daha yüksək qiymət verdiklərimiz azdırlarmı? Əlimizi qoyaq ürəyimizin üstünə və son dərəcə obyektivcəsinə düşünək: Almas Yıldırım, Əhməd Cavad və neçə-neçə başqaları bir misra, yaxud bircə şeirləmi ədəbiyyatda özlərinə yer eləyə bildilər?! Onların yaradıcılığına bütövlükdə qiymət verərkən talelərinin qaranlıq pərdəsi bizim gözümüzü tutmurmu?!

Şəxsiyyətin yaradıcılıqla heç bir əlaqəsi yoxdur; ən azından bu, belə olmalıdır. Təmiz yaradıcılıq öz-özlüyündə bir missiyadır. Ən ürəkəğrıdan məqam isə budur: hətta bu gün də belə parlaq istedad sahiblərindən bəzisinin xoşa gəlmək üçün "alıcənablıq" oyunu oynaması, beləliklə, özünə "şəxsiyyətli" adam avtobiografiyası düzəltməsi!

"Mirzə Səfər" fenomeni Azərbaycan ziyalılığının məhək daşdır. Gənclik illərindən ölümünə qədər namus və ləyaqətlə yaşadığı həyatı ona başqalarının yanında başını dik tutub görmək imtiyazı verdi. Hələ gənclik illərində yazdığı və yazmağa çalışdığı şeirlər... Mən ilk dəfə məhz Mirzə Səfərin təcrübəsində belə bir fikrə gəldim ki, Azərbaycan xalqı heç də "şair xalq" deyil, o, sadəcə, harmoniyaya can atan xalqdır. Və bu həqiqət çox mətləbin üzərinə işıq salır.

Mirzə Səfərin ziyalılığı Əbdürrəhimbəy işğından pay alıb. O, təkcə ədəbi qəhrəman deyil, Mirzə Səfər – prinsipidir. Biz bu prinsipi “Mirzəsəfərizm” də adlandırı bilərik.

Sözündəndönməzlik, sədəqət, dəyanət, nəhayət, heç nə ilə ölçülməyən və uca tutulan ləyaqət bu prinsipin əsas meyarlarıdır.

“Mirzəsəfərizm” Azərbaycan karakterinin əsl ziyalı damarıdır. Mirzəlik bu gün dəbdə olmasa da, onun ideyaları sualıt çaylar kimi yaşamağa davam edir. Mirzəliyin özü ilə gətirdiyi mənəvi komponentlər, əslində, bu gündən daha çox gələcəyə tuşlanmışdır. Mirzəsəfərizmin əsl təntənəsi və qələbəsi hələ irəlidədir.

Ədəbiyyatın həyata verə biləcəyi bundan artıq daha nə ola bilər?!

Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, həqiqətən, müqtədir söz ustasıdır. Onun bütün hekayələri addım-addım mənim nəsr haqqında təsəvvürlərimin püxtələşməsinə səbəb olub. Bir çox hekayəsinin təsirli mətn yazılar yazmışam. Onun belə hekayələrindən biri də “Haqq mövcud” adlanır.

Bu, bir qəribə hekayədir. Bütün mətnlərində olduğu kimi, sirli pərdəsi də yox deyil. Sırr hər şeydən əvvəl hekayənin adına özünü göstərir. “Haqq mövcud” öz-özlüyündə xeyli mübhəm bir anlayışdır. Gənclik illərində bu hekayəni oxuyanda, ola bilsin ki, bəlkə də bu adın mətn boyu tez-tez, çox zaman avtomatlaşma səviyyəsində təkrar olunmasına görə hansısa məntiqlə məni onu diffüz (birgələşmiş) şəkildə, üzlənməyən sirli bir ifadə kimi qəbul etmişəm. “Haqq mövcud” mənimçün mənalarna bölünməyən bir anlayış olub. Hekayənin qəhrəmanının bu ifadəni tez-tez işlətməsi və buna görə də ifadənin onun öz adına çevrilməsi ifadəyə daxil olan söz mənalının ayrı-ayrılıqda qavranmasının qarşısını alıb. “Haqq mövcud” bir növ ad və soyad kimi, laqəb kimi “zühür edib”. O, mənimçün çox-çox sonralar “Haqq mövcuddur” cümləsinə döndü.

Bu biçarə dəvriş isə nə deyirdi ki?! Deyirdi ki, ay camaat, haqq vardır, haqq mövcuddur. Buna inanın.

Hekayənin gücü və enerjisi sözdən cümləyə keçidin bir ifadə üstündə qurulmasındadır.

Ayrıca götürülmüş, digərlərindən təcrid edilmiş cümləni öyrənmək məna patoloqoqanatomun ölünü yarib öyrənməsinə xatırladır. O öz tələbələrinə “bu, böyrəkdir, bu, ciyərdir, bax, bu da öd kisəsidir...” deyər-deyər ölüdü “sağ” yer qoymur. Və ayrıca cümləyə də istər dil, istərsə də tənqidçi dediyimiz bəndə münasibət bildirərkən eyni rəkursdan – öyrətmə rəkursundan çıxış edir.

Cümlə isə kontekstdə yaşayır. Başqa cümlələrlə əlaqədə nəfəs alır, hərəkət edir, dəyişir... Cümlə əhatədən konarda yoxdur, o, ölüdür. Ona görə də əsl

cümləni görmək, ona toxunmaq, onun daxili enerjisini hiss etmək istəyirsinizsə, əvvəlki və sonrakı cümlələri unutmayın.

İnsana da bəlkə, bu yandan baxa bilərik. Ayrıca, hər şeydən təcrid olunmuş insanı təsəvvür etmək çox çətindir; beləsi ancaq “ölü” ola bilər.

Həyatda “ayrıca” anlayışı yoxdur. Yazıda da yoxdur. Ən amansız düşmənlər də bir-birindən xəbərsiz bir-biri ilə ayrılmaz şəkildə və qırılmaz zəncirlərlə bağlıdılar.

Yazarkən hökmən hansısa mənəni dəf eləməlisən. Ən azından, buna çalışmalısan. Bu mənə kiminsə laübalı, kiminsə qışqanc, kiminsə qəzəbli, kiminsə xəbis baxışı ola bilər. Bu baxış sevgi dolu ola bilər. Amma orası var ki, sevgi ilə də adamı öldürmək mümkündür.

Ədəbiyyata belə də demək olar: baxışların dəf edilməsi üsulu. Və yaxud: baxışlarla mübarizə meydanı.

Füzuli həyatda özünü göstərən stereotipləri şeirinə gətirə bilən müqtədir ustaddır.

*Pəhləvanlar, badipalar səyridəndə yüz yərə
Tifl həm cövlan edər, amma ağacdan atı var.*

Ağacdan at minib cövlan edən o qədər tifillər var ki... Müasir dilə çevirsek, yazdıqlarını internetlərin gözəgörünməyən künc-bucağından toplananları birlik və ən azından hiss edirik.

Bu ağac atların və onlara minmiş “ağlı” ədəbazarlarının cövlanı bir müddət kimisə aldada bilər. Amma bu, bir müddət ola bilər. Andersenin nağılından çıxan oğlan uşağı atın taxtadan olduğunu nə zamansa deyəcək. İnternetdən heç nəyi pozmaq mümkün deyil. O balaca oğlan da internetə girməyi və nəyin haradan götürüldüyünü yaxşı bilir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı XIX əsrin əvvəllərində Fon Dits tərəfindən tapılıb Türkiyədən Almaniyaya (ozamankı Prussiyaya) aparılmasaydı, nə olacaqdı? Bu barədə düşünmək belə qorxuludu. Təxminən, “oceanın suyu soqulsaydı, yerinə nə qalardı” sualına bənzədi. Dərin, dərinədən dərin dərs, boşluq... İnsanların yaşadığı sahillər dağ başı kimi yerlərə bənzərdilər. Dünyanı bu cür təsəvvür etmək mümkündürmü? Mümkün deyil, amma buna cəhd etmək lazımdır. Vaxtaşırı bilməliyə ki, nəyimiz var, nəyimiz yoxdur. Nəyimiz də var-dan yox ola bilər.

Bu essenin adını "Banuçiçklə Beyrəyin sirri" də adlandırmaq olar. Beyrək nişanlığının toyuna gəlib çıxır. Nə "illah" edirsə, Banuçiçək onu tanımır – 16 il Beyrəyi xeyli dəyişdirib.

Yunan mifoloji sisteminin parlaq ifadəsi olan "Odisseyə" poemasında Odisseyin də iyirmi ildən sonra qayıdıb gəlişi doğma İtaka adasında arvadı Penelopanın toyunun ərfəsinə təsadüf edir. Penelopa da arını tanımır; həm illərin ağırlığı özünü göstərir, həm də Odissey özünü tanınmaz bir hala salmışdır.

Öz həqiqi sevgililərinə sözdə inanmayan qızlar onlardan aralarındakı sirri öyrənmək istəyirlər. Penelopa hətta hiylə işlədir. O, xidmətçilərə Odisseyin yataq otağındakı çarpayısının başqa otağa aparılmasını əmr edir. Odissey qınıyar və Penelopaya yataq otağının sirrini açır: bu çarpayını başqa yerə aparmaq mümkün deyil. Çünki çarpayı palıd ağacının kökü üzərində qurulmuşdur və əslində, onun kökü torpağın dərininə gedir. Yataq otağı isə həmin ağacın bitdiyi yerdə, ağacın ətrafında tikilmişdir. Penelopada daha heç bir şübhə qalmır ki, qarşısındakı adam məhz Odisseydir. Çünki bu sirri ancaq onlar ikisi bilir.

Banuçiçklə Beyrəyin də sirri var. Onlar ilk görüşləri zamanı at çapıb, ox atıb gülüşmüşdilər. Və Beyrək gülüşdikdən və qıza qalib gəldikdən sonra, Dastanda deyildiyi kimi, Banuçiçəyi "üç öpüb bir dişləyir".

Məhz bu sonuncu məqamı Beyrək Banuçiçəyin yadına salandan sonra qız da ha bu adamın Beyrək olduğuna inanır və onlar vüsəla çatırlar.

Əslində, hər iki halda sirr sirlədikdən çıxır. Həqiqətən də "sirr nə vaxtsa açılacaq sirdisə, heç əvvəldən yaranmayıb sirr kimi".

Ədəbiyyata həyatını verənlər və ədəbiyyatda həyatını qazananlar, əslində, hansı bucaqdan baxılırsa, eyni tələyin adamlarıdır.

Niqab nəyisə, kimisə gizlətmək cəhdi və vasitəsidir. Bu prosesin üç "tərəf-müqabili" var: gizlədən (gizlədilən) tərəf – niqab – təqdim edilən ətraf.

Niqabın gizlətdiyi söz və ya ifadə ola bilər. Situasiya ola bilər. Situasiyanın niqabı – maraqlı və perspektivli nüansdır.

Adam da niqab arxasında gizlənmə bilər: "Kitabi-Dədə Qorqud"da deyilir ki, Oğuzda dörd nəfər niqabla gözdürdü...

Niqab altında olan ifadə ilə niqabın özü arasında münasibət müxtəlif üslubi mexanizmləri hərəkətə gətirir.

Niqab olan yerdə artıq müəllif var – qurma var, üslub var...

Niqabın özü gizlətdiyindən daha gözgözlümlü, qəşəng ola bilməz.

Niqab insanlar, sözlər arasında sərhəd üçündür – qaynayıb-qarışmağın, həll olmağın qarşısını alır.

Qədim teatrlarda söz tamaşacını dəqiq qəbul etmə pozisiyasına gətirə bilmirdi, buna görə də oyuncuya niqab taxmaq lazım gəlirdi; xəbəsi xəbəsi kimi, pisi pis kimi, yaxşını yaxşı kimi tanımaqda niqab sözsə kömək edirdi.

Yavaş-yavaş ona ehtiyac qalmadı. Səvanlör və nifrət edonlör bir-birini daha yaxşı tanımağa başladı. Eyni zamanda, tamaşaçı da səhnədəkiləri yaxşı tanıdı. Söz daha çəvik və daha qətiyyətli oldu.

"Mətn bətn kimil!"

Bu qədər bir-birinə yaraşan və bir-birinin içindən çıxan başqa cift tapmaq mümkün deyil. Hələ bir dil də onları qafiyə şəklinə yaradır.

Azərbaycan dilini öyrənmək istəyənlərə və yaxud daha yaxşı öyrənmək istəyənlərə (belələri isə son zamanlar çoxalıb) bir məsləhətım var: bu dildə usanmadan bədii ədəbiyyat oxumaq lazımdır. Ayrı-ayrı sözləri anlamasan da oxumaq lazımdır. Bu mənada Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeması sizə dilin daxili ruhunu, intonasiasını, ritmini duyurmağa kömək edəcək. Özü də görək ucadan, özün özünü eşidəcək tərzdə oxuyasan. Ritm sizi öz ağuşuna alıb bu-raxmayacaq. Səhv etmək ehtimalı minimuma enəcək.

Dilin sintaktik bünövrəsini Mirzə Cəlil və Əbdürrəhimbəydən öyrənəcək-sən. Mirzə Cəlil ağır dil xirdarları, dil zərğərləri üçündürsə, Əbdürrəhimbəy hamı üçündür.

Dilin zarifliyi və kövrəkliyi dedinsə, Caviddə üz tutmalısın.

Dildəki həyəcanı, daxili şiddəti öyrənərkən Sabirdən başlamaq lazımdır.

Dilin leksik gücü, sözlərin qoşunu Süleyman Rəhimovun əsərlərindədir. Morfologiya, fonetika və başqa sahələri adını çəkdiyim yazıçıları oxuduqca özündən xəbərsiz öyrənmiş olacaqsın.

Heç bir qrammatika kitabına, yaxud dərsliyə ehtiyac yoxdur.

Sabir Rüstəmxanlı sakit ədəbiyyat adamı deyil. Daim vurnuxur, problemlər girdabına girir, problem olmıyanda problemi özü yaradır. Onun yaradıcılığı da şəxsiyyəti kimi təlatümlüdür. Və əslində, bir-birini tamamlayır. Süleyman Rüstəm haqqında hələ sovet vaxtlarında dediyi sözlər indi də yadımdadır. Belə demişdi: Süleyman Rüstəm qırmızı bayrağı şeirlərinin arxasında indi məlum olur ki, heç nə yox imiş...

"Qan yaddaşı" anlayışı onun deymi ilə ictimailəşdi.

Sabirin bəzi məqalələrini şeir kimi, bəzi şeirlərini məqalə kimi oxumaq olar. Ən azı, birindən başqa. Bu misraları yazan şairin əbədiyyət qarşısında dərdi-qəmi olmamalıdır:

*Günəşə açılan çiçəklər kimi
Ürəyim açıqdır yaxşılıqlara...*

Bəlo bir ifadə var: "ol zamanlar..."

"Dədə Qorqud" kitabının yadığıdır, "Ol zamanlar bəlo deyildi, elə idi, ol zamanlar indikindən daha yaxşı, daha gözəl idi..."

"Ol zamanlar" və "indiki zamanlar" bölgüsü ciddi məsələdir. Ayrılmə ən profan ölçüdən ən sakral ölçüyə qədərdir. Profan səviyyədə: ol zamanlar gözlər daha tox idi və sakral səviyyədə: ol zamanlar göylər daha yaxın idi.

Ədəbiyyatımızın canında, mayasında "qayıdış" ideyası durur. Ümumiləşdirsək, bu, "ol zamanlara" qayıdışdır. "Ol zamanlarda" nə hikmət varsa, ora! "Bizim zamanımız" heç zaman heç bir qələm sahibinə "bizim zamanımız" olmayıb.

Bəlkə də, sonət ilk yarandığı primitiv dövrdə, o uzaq "mağara dövründə" atfərdədiklər üçün (bəlo deyək: qəbilə, tayfa, xalq üçün) yarana bilərdi. Amma zaman yeknəsəq şəkildə keçib gedirdi və mağaradan "danxıb" çıxanlar fərdlərə çevrilirdikcə, daha şeirin, sonətin çözümləyici mahiyyətinə elə böyük ehtiyac duyulmayanda şeir, sonət də müstəqilləşir, yavaş-yavaş öz içinə, öz qəminə çəkilməyə başlayır. Mənbə bəlo gəlir ki, şeir, ilk növbədə, adamın özünün özü ilə mübarizəsidir. Markesin xoşuma gələn bir fikri var, deyir ki, o, yazdığı hər bir söz-lə mübarizə aparır və bu mübarizədən çox zaman söz qalib çıxır. Özünü bundan xəbəri olsa da, olmasa da, şeirin ilk ünvanı artıq şairin özüdür (Füzuli hər qəzəlinin sonunda nəhaqdan "ey Füzuli!" demirdi ki!). Burada eqoizm əlaməti axtarmaq, əlbəttə ki, sadəlövlükdür. Mən oxucusunu nəzərdə tutub səhər səhər ona bu şeiri nə cür oxuyacağını götür-qoy edə-ədə gecə şeir yazan Məhəmməd Füzulini (Allah ona qəni-qəni rəhmət ələsin) heç cür təsəvvürümdə canlandırma bilmirəm. O onda olardı Məhəmməd Füzüli. Məhəmməd Rahimi isə (Allah ona da rəhmət ələsin) bəlo bir vəziyyətdə təsəvvür edirəm. Bir daha təkrar edirəm ki, Məhəmməd Rahim Məhəmməd Rahim ola bilmədiyi kimi, Məhəmməd Füzüli də Məhəmməd Füzüli ola bilməz.

Bu gün "yazarlar"ın sayının oxucuların sayından çox olmasını bəlo də başa düşmək olar: deməli, sözün devalvasiyası prosesi tam sürətlə getməyindədir. Bunun qarşısını süni surətdə – əmrə, göstərişlə, proyektlərlə almaq imkansız və bivec xülyədir. Sözün buna, bu "canfəşanlığa" ehtiyacı yoxdur. Söz özü-özünü qoruyacaq və devalvasiya əsl "mala" ehtiyacı (həsrəti) yaradacaq. Söz özü-özünü yenidən doğacaq, özünün ikili-üçlü görüntülərini üzə çıxaracaq, kəminin mətnində ilkin bəkirəliyini nümayiş etdirəcək, bir başqasının mətnində sürtük küçə qadımına dönəcək. Gözəgörünməz, adı məntiqlə dərkəndilməz hansısa çevrə bu cür qapanacaq. Özü də söhbət eyni sözdən gedir. Başqa-başqa mətnlərdə, başqa-başqa libaslarda, hətta başqa-başqa mahiyyətlərdə görünməyə pioner kimi hazır olan eyni sözdən.

İnkarçılıq təkamülün bir mexanizmidir. İnkər etmək o deməkdir ki, sən axtarırsan, hətta tapmısan. Amma inkarçılıq infantillik demək deyil. Bəli, dünya tarixində elə olub ki, hətta böyük mədəni dövrləri bəlo inkər edəblər, onlara əməlli-başlı qadağalar qoyublar. Yeni yaranan və dünyanı kökündən dəyişən, təkaləhləq üzərində qurulan cavan və aqressiv xristian ideologiyası antik bütpeərəstləri (qocaları? – daha doğrusu, heydan düşmüş enerjiyanı!) beləcə inkər etdi. İstər dram əsərləri, istər poemalar olsun, istər fəlsəfi, tarixi traktatlar... İstər Homer, Sofokl, Evripid olsun, istər Sokrat, Platon, Aristotel... Əvvəl-əvvəl onların üstündən qara xətt çəkən xristianlar təleyin qəddər və acı iradəsiylə zaman keçdikcə bu möhtəşəmliyin əsirinə çevrildilər. Zaman öz intiqamını beləcə alır. Amma hələ XIII əsrdə Dante onların hamısını cəhənnəmdə yerləşdirirdi (Vergilidən başqa. Niyə möhz Vergili?! Bunun öz səbəbi var). Bütpeərəst kim olur-olsun, lap elə Platon olsun – inkara layiqdir. Rennessans bu mübarizəyə son qoy-masaydı, sivilizasiyanın təleyi necə olacaqdı – bunu təsəvvür etmək çətindir.

İnkarçılıq ruhu başqa-başqa "libaslarda", amma nifrətdən olanda, sonralar da tez-tez "öz yuxusundan ayıldı". XVIII əsrdə ("ol zamanlarda"?) "Ştürm və drənq" adlı fəlsəfi-ədəbi cərəyan da möhz inkarçılıq üzərində yarandı. Bu hücum çəğirşli, gurultu və ehtirasdan möğrülmuş qorxunc adın hətta özündə bir əlahiddəlik iddiası var idi. Bu iddiann heç də əsassız olmadığını gənc Şiller və Höte sonralar öz yaradıcılıqları ilə təsdiq etdilər. Amma onlar da bunu klassik irsə dörin sevgi və hörmət hissələrini qoruyaraq etdilər.

Bir qədər keçdi, Fransada romantizmin yaranması və intişarı gənc Hügənonun "Ermani" pyesinə yazdığı girişdən, əslində, manifestdən sonra daha böyük vəsətlə gerçəkləşməyə başladı. Bu gün bizə bəkirə və məsum, hətta utancaq görünən romantizm özü də yarandığı zaman özündən əvvəlki hər şeyi, az qala, həyasızlıqla inkər etdi, özündən olmayanı əmansızlıqla kəsib atdı. Amma yəno də nifrətdən kənar şəkildə. Beləcə, "ol zamanlar"ın müharibələrində ayağa bir qolpədən-zaddan dəyöndə, süngü yarası alanda bütün ayağı kəsib atırdılar.

Müalicənin incə və rəngarəng üsulları yox idi. İndi isə başqa cürdür. Müalicə, sağaltma (oxu: bərişmə) üsulları bəşər övladının ən böyük nailiyyətidir və ona da xidmət edir. Bəs sivilizasiya nə üçünmüş?!

Ədəbi, estetik mübarizələr əvvəlki və sonrakı dövrlərin bir-birilə mübarizəsi idi. Bu isə təbiidir. Axundovun Füzuliyə münasibətini, Tolstoyun Şekspirə münasibətini yada salaq. Əvvəlki dövr və sonrakı dövr. Bunların arasında həmişə mübarizə olub. Dövlər heç zaman özləri özlərinə bərabər olmayıblar. Hər sonrakısı əvvəlkindən nə iləsə fərqlənib. Məşhur rus alimi Averintsev Erkən orta əsrlər Bizans ədəbiyyatı ilə bağlı deyir ki, əgər hər hansı bir dövr ancaq özü-özünə bərabər olsaydı, sonrakı dövr, sadəcə, gələ bilməzdi. Doğrudan da, hər sonrakı dövr, əslində, əvvəlki dövrün içindən pardaxlanmağa başlayır. Bu mənada ədəbi dövrlər də istisna deyil.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un belə bir ideoloji tumurcuğu var: “ol zamanlar...” Bir qədər yuxarıda bu barədə ümumi şəkildə söz açdıq. Bu ifadə müxtəlif dövrlər arasına bəzən kəskin, bəzən yumşaq, amma yenə də sərhəd qoyur. Dastanda oxuyuruq ki, ol zamanlar oğul ata sözün iki eləməzdi, eləseydi, ona oğul deməzlərdi, ol zamanlar qızlar belə idi, elə idi və s. və i.ə.

Ol zamanlar bu, belə deyildi, deməli, indiki zamanda bu, belədir, oğullar ata sözünü iki edə bilirlər. Bu ideoloji xətt, əslində, keçmiş “qızıl” dövr barədə nostaljinin “Dədə Qorqud” kitabındakı təzahürüdür. İki dövrün – keçmişin və indinin qarşılaşdırılmasıdır. Nəticə isə, əlbəttə ki, indiki dövr üçün təskinedici deyil.

Nifrətlə, kinlə yaşamaq olmaz. Əlində qələm tutan sevgi ilə yaşamaqdır. Bizim ədəbiyyatımızdan, məənəviyyatımızdan yavaş-yavaş ruh çıxıb gedir. Onu kim qaytaracaq?! Söykənə bilən, sevə bilən və sevgisində dönməz olan rədd edə bilməz. Rədd edən quldur. Sevən ağadır. Orta əsrlərdə “Tarixi-aşiqar” adlı təzkirəçilik məktəbini yaradan tarixçi alim Hacı Mir Həsən ağa Səyyah “Sirlərin sərgüzəşti” əsərində, gərək ki, “Payız” fəslində belə yazır: “Xislətin nədirsə, sən də osan. Bunu bil ki, xislətin sənə kölgən deyildir, sən xislətinin kölgəsisən”.